

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ З МОРФЕМІКИ І СЛОВОТВОРУ

Кулик О.Д.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

У статті розглянуто психологічні передумови, які посідають чільне місце в процесі засвоєння знань з морфеміки й словотвору учнями основної школи. Доведено, що вивчення морфеміки й словотвору має важливе значення для мовленнєвого розвитку школярів. У висновках обґрунтовано умови, яких повинні дотримуватися вчителі в процесі проведення уроків української мови в 5–9 класах.

Ключові слова: підлітковий вік, школярі, основна школа, урок, українська мова, морфеміка, словотвір, знання, мовленнєвий розвиток.

Постановка проблеми. Мовленнєвий розвиток – комплексне поняття, що включає поліпшення звукової культури мовлення, інтонаційної виразності, оновлення й розширення словникового запасу, удосконалення граматичного ладу, зв'язного мовлення і розглядається як основоположний, провідний принцип, що пронизує та об'єднує всі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів. Той рівень мовленнєвого розвитку, якого учень досягнув у школі, забезпечує основу для подальшого навчання, зумовлює соціальну адаптацію, професійну діяльність, бо тільки розвинене мовлення формує здатність особистості використовувати нові засоби, висловлювати сприйняте, передавати іншим набуті знання.

Вивчення морфеміки й словотвору має важливе значення для мовленнєвого розвитку школярів, оскільки значною мірою сприяє підвищенню їхньої орфографічної грамотності, ознайомлює з основними способами номінації, із особливостями словотворення, що впливає на активний словниковий запас учнів, а вміння визначати значення словотвірних морфем орієнтує їх на засвоєння граматичної системи мови в цілому. Усвідомлення значення лексеми, установлення семантичних і словотвірних зв'язків між твірними й похідними словами слугують основою для закріплення в мовній свідомості школяра відповідних понять.

Морфеміка й словотвір належать до найскладніших для засвоєння розділів мовознавства. До того ж, як засвідчує практика, учні, навіть після вивчення їх, припускаються багатьох помилок у власній мовленнєвій практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгводидактичні й методичні проблеми мовленнєвого розвитку школярів були й залишаються об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців і практиків (О. Біляев, В. Горяний, В. Горпинич, Н. Грипас, С. Караман, І. Ковалик, В. Мельничайко, І. Олійник, М. Пентилюк, Г. Передрій, М. Плющ, Л. Симоненкова, С. Чавдаров, М. Шанський та ін.).

Проблеми пов'язані з оволодінням мовою й розвитком мовлення цікавила й вітчизняних та зарубіжних психологів. Зокрема, проблеми розвитку мовлення досліджували О. Лурія, Л. Виготський, О. Леонт'єв, Дж. Міллер та інші. Вони пропонували різні теоретичні підходи до сприймання як різних мовленнєвих одиниць, так і мовлення взагалі в процесі міжлюдської комунікації. У ході досліджень зверталася увага на різні чинники, що впливають на сприймання мовлення, зокрема – емоційний стан (М. Вітт, Е. Носенко), індивідуальні когнітивні настанови членів комунікації (В. Адмоні).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас такий важливий аспект, як мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів у процесі

засвоєння словотвірної системи української мови, залишався досі поза увагою дослідників.

Мета статті. Для пошуку й упровадження нової максимально ефективної методики мовленнєвого розвитку учнів основної школи в процесі засвоєння словотвірної системи української мови, результатом якої має бути сформована активна, діяльна, творча особистість, яка вмінє аналізувати, пізнавати, удосконалювати себе, передусім необхідно врахувати й осмислити теоретичні положення психології, дидактики, лінгвістики й методики щодо мовленнєвого розвитку учнів. Тому *метою цієї публікації* стало висвітлення психологічних передумов мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів у процесі засвоєння системних знань з морфеміки і словотвору.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових праць, у яких розглядається проблема мовленнєвого розвитку школярів на уроках української мови, дає можливість стверджувати, що на сучасному етапі традиційна школа, орієнтована на передавання знань, умінь і навичок, не встигає за темпами нарощування їх. Неабияку роль відіграє в цьому психологічна неготовність школярів до сприймання тієї чи іншої теми.

У шкільній практиці пропедевтичне ознайомлення з елементами морфеміки й словотвору передбачено в початковій школі (учні навчаються добирати й утворювати споріднені слова, вивчають у слові всі значущі частини), розділ «Будова слова» вивчається в 5-му класі, а «Словотвір» – у 6 класі разом із вивченням орфографії (учні розширюють знання про значущі частини слова, поглиблюють знання про різновиди морфологічного способу творення слів, ознайомлюються з неморфологічними способами словотвору, навчаються розрізняти форми одного й того ж слова від новоутворених слів, оволодівають уміннями аналізувати слова за морфемним складом); у 7–9 класах робота з морфеміки й словотвору продовжується у зв'язку з вивченням програмового матеріалу. Тобто засвоєння знань про словотвірну систему української мови припадає на молодший (від 10–11 до 13–14 років) та старший (13–14 до 15–16 років) підлітковий вік.

Основною ознакою цього періоду є якісний психологічний розвиток підлітка, формується впевненість у своїх можливостях і здатність приймати розумні рішення, долати життєві негаразди.

Коли в підлітка з'являються вміння й бажання вчитися, формується ціннісне ставлення до власного розвитку та освіти, то почуття дорослішання стимулює активну розумову роботу. Формою вираження інтелектуального розвитку підлітка є синтез його розуму й здібностей, перехід від словесно-логічного мислення до гіпотетично-дедуктивного, схильність до аналітичного й синтетичного аналізів

різних сфер суспільного буття, прагнення не лише новизни реалізації своїх зусиль, а передусім якісно нових результатів. У цьому віці підлітки набувають навичок самостійного мислення, обґрунтування, узагальнення, формулювання висновків, доведення причинно-наслідкових зв'язків.

За цей період школярі набувають умінь критично мислити, що є вирішальним фактором у формуванні самокритичності та розвитку мимовільної логічної пам'яті. Також учні вдосконалюють здобуті знання, що формують інші вміння та діють на всі мовленнєві механізми: покращується техніка читання; рівень сприймання, розуміння й відтворення прочитаного чи почутого тексту; формується індивідуальний стиль мовлення. Завдяки ускладненню усних і письмових висловлювань, поліпшенню синтаксичного й інтонаційного оформлення тексту, збільшенню кількості висловлювань оцінного характеру збагачується словниковий запас, формується схильність підлітків до творчої діяльності.

Науковці (Г. Костюк, А. Маркова, В. Онищук) стверджують, що психологічний стан учнів цього віку найбільш сприятливий для формування індивідуального стилю мовлення, універсальних принципів спілкування, добору мовних засобів, що відповідають інтелектуальним можливостям мовця, забезпеченню мовленнєвого розвитку.

Швейцарський психолог Ж. Піаже вважав, що людина проходить чотири стадії когнітивного (пізнавального) розвитку: I – сенсомоторна (0–2 роки) – довербальна й передусім дія мислення, II – доопераціональна (2–7 років) – відбувається розвиток мови й дологічного мислення, III – стадія конкретних операцій (7–11 років) – відбувається розвиток здатності логічного мислення на основі конкретної відповідності між дією та її поясненням, IV – стадія формальних операцій (11–15 років) – розвиток здатності вести логічні міркування, придумувати пояснення дій, розглядаючи різні їхні комбінування [1, с. 916]. Перехід від однієї стадії до іншої пов'язаний з реорганізацією способів структурування й інтерпретації. Кожна стадія ґрунтується на попередній, а до наступного досвіду додаються нові когнітивні навички.

Таким чином, сформовані в молодшому шкільному віці психічні новоутворення (постановка мети, план, контроль і корекція своїх дій тощо), на етапі навчання в основній школі мають перетворитися в суб'єктивний засіб опанування різних видів мовленнєвої діяльності.

Внутрішньою мотивацією процесу навчання є прагнення школяра до самовдосконалення, самопізнання, творчого саморозвитку, що, своєю чергою, формує свідомість і самосвідомість особистості, стимулює спонукальну сферу, яка є вирішальною в підлітковому віці.

«Озброєння» учнів основами науки вимагає оволодіння системою понять цієї науки. Отже, чільне місце в роботі над засвоєнням знань з морфеміки й словотвору повинен зайняти процес формування відповідних понять.

Перспективною виявилася концепція формування понять, яку висунули В. Давидов й А. Маркова [2]. Доцільність принципу руху від абстрактного до конкретного вже підтверджена практикою. Важливе значення має закономірність про необхідність повернення до раніше вивченого з метою поступового формування понять, збагачення їх новими ознаками. Науковці зазначають, що системне розгортання знань про предмет припускає постійне насичення вихідних понять (абстрактного) новими рисами, особливостями – повернення до попереднього з позицій наступного (рух від абстрактного до конкретного).

Реалізація цих положень у шкільному викладанні морфеміки й словотвору потребує частково-го перегляду змісту курсу й послідовності викладу матеріалу, головне ж – зміни підходу до розгляду мовних явищ.

Аналізуючи традиційну методику навчання мови з погляду засвоєння школярами наукових понять, В. Давидов зазначає, що в учнів не формується мовні дії, завдяки яким у ній можна відкрити й зафіксувати справжній предмет граматики – відношення форми й значення.

Інтереси формування системи понять потребують озброїти учнів уміннями виконувати операції систематизації (або класифікації).

Таким чином, у процесі побудови методичної системи мовленнєвого розвитку учнів основної школи під час засвоєння знань з морфеміки й словотвору необхідно забезпечити засвоєння учнями матеріалу в єдності форми й значення, а також досягти розуміння співвідношень понять, тобто ієрархії.

Аналіз мовних явищ спонукає учнів до активної роботи пам'яті, довільної та мимовільної уваги, розвиває точність, збереження, регулює обсяг накопиченої інформації, передбачення етапів внутрішнього плану дій.

Внутрішній план дій (за Я. Пономарьовим) включає п'ять етапів: I – етап фону – вихідний рівень інтелекту особистості, починаючи з якого прослідковується розвиток внутрішнього плану дій; II – етап репродукування – репродукування дії у внутрішньому плані й відтворення в зовнішньому плані (на цьому етапі учні вирішують завдання тільки в зовнішньому плані, у внутрішньому лише репродукують готові рішення), III – етап маніпулювання – репродукування у внутрішньому плані тих дій, що попередньо виконувалися в зовнішньому плані (завдання вирішуються маніпуляцією), IV – етап транспортування – в основі полягає маніпуляція, але тільки з опорою на попередню маніпуляцію (відповіді знаходяться маніпуляцією (перестановкою), але у процесі повторного звернення до завдання; знайдений шлях утворює стрижень плану повторних дій, кожна з яких тепер уже точно співвідноситься з вимогами завдання), V – етап регіментування (програмування) – сформована здібність до послідовного управління своїми діями; дії систематичні, побудовані за метою, планом, запрограмовані, співвіднесені з поставленими завданнями (спосіб вирішення приблизно такий, що характерний для інтелектуально розвинених дорослих, спочатку складається план системи дій, кожна дія співвідноситься з умовами завдання, учень свідомо керує своїми діями, описує принцип, за яким побудована система й порівняно вільно характеризує його) [6]. Усі зазначені етапи неоднорідні. У них виділяють щонайменше дві сходинки внутріетапного розвитку.

Чим більше етапів власних дій може передбачити школяр, чим старанніше він може зіставити варіанти їх, тим успішніше контролюватиме розв'язання завдань, поставлених учителем.

Для того, щоб уроки засвоєння знань з морфеміки й словотвору сприяли мовленнєвому розвитку учнів основної школи, важливим, на наш погляд, є й урахування навчальних інтересів учнів.

Психологи стверджують, що школярам молодшого підліткового віку більше подобаються колективні форми виконання завдань, що ґрунтуються на змаганнях чи ігрових ситуаціях. Старших підлітків приваблюють такі види робіт, як: дискусії, експериментування, самостійне формулювання висновків, вияв причинно-наслідкових зв'язків, оцінка певних дій, висловлення власної думки стосовного чогось.

Старші підлітки, як правило, прагнуть усе самостійно перевірити, особисто впевнитися в істинності знань, думок.

Тому, з метою мовленнєвого розвитку школярів, у 5–7 класах під час засвоєння учнями знань з морфеміки і словотвору, доречно використовувати комунікативні ситуації, максимально наближені до реального життя, власного досвіду школярів, міні-дискусії, рольові комунікативні ігри тощо; у 8–9 класах варто використовувати складніші види робіт – проблемні комунікативні ситуації, ділові комунікативні ігри, змагання, презентації, диспути, проекти, дослідження тощо.

Висновки і пропозиції. Отже, для мовленнєвого розвитку учнів основної школи в процесі засвоєння ними знань з морфеміки і словотвору вчителям варто враховувати: 1) вікові особливості підлітків; 2) стадії когнітивного розвитку їх; 3) необхідність створення умов, необхідних для: а) засвоєння учнями матеріалу в єдності форми й значення; б) передбачення школярами етапів внутрішнього плану дій; 4) навчальні інтереси підлітків.

Звичайно, у межах однієї статті неможливо обґрунтувати всі психологічні передумови мовленнєвого розвитку особистості, тому в подальшому плануємо продовжувати розвідки в зазначеному напрямі.

Список літератури:

1. Варій М.Й. Загальна психологія : [навчальний посібник] / Варій М.Й. – 2-ге видан., випр. і доп. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.
2. Давыдов В.В. Концепция учебной деятельности школьников / В.В. Давыдов, А.К. Маркова // Возрастная и педагогическая психология. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 243–260.
3. Жинкин Н.И. Механизм речи / Жинкин Н.И. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958. – 370 с.
4. Кучеренко І.А. Тетичні і методичні засади сучасного уроку української мови в основній школі : [монографія] / Кучеренко І.А. – Умань : ФОП Жовтий О.О., 2014. – 410 с.
5. Охитина Л.Т. Психологические основы урока : в помощь учителю / Охитина Л.Т. – М. : Просвещение, 1977. – 96 с.
6. Пономарев Я.А. Психология творения / Пономарев Я.А. – М. : Московский психолого-соц. ин-т ; Воронеж : МОДЭК, 1999. – 480 с.
7. Савчин М.В. Загальна психологія : [навчальний посібник] / Савчин М.В. – К. : Академвидав, 2011.– 464 с.

Кулик Е.Д.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ 5–9 КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ УСВОЕНИЯ ЗНАНИЙ ПО МОРФЕМИКЕ И СЛОВООБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

В статье рассмотрены психологические предпосылки, которые занимают важное место в процессе знаний по морфемике и словообразованию усвоения учащимися основной школы. Доказано, что изучение морфемике и словообразованию имеет важное значение для речевого развития школьников. В выводах обоснованы условия, которых должны придерживаться учителя в процессе проведения уроков украинского языка в 5–9 классах.

Ключевые слова: подростковый возраст, школьники, основная школа, урок, украинский язык, морфемика, словообразование, знание, речевое развитие.

Kulyk O.D.

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL PRECONDITIONS OF SPEECH DEVELOPMENT OF THE PUPILS OF THE 5TH-9TH FORMS IN THE PROCESS OF THE KNOWLEDGE MASTERING IN MORPHEMIC AND WORDBUILDING

Summary

The article reveals the psychological preconditions that have a leading role in the process of mastering the knowledge in m and wordbuilding by the pupils of the general schools. It was proved, that the study of morphemic and wordbuilding has important meaning for the pupils' development of speech. The conditions that the teachers should follow in the process of caring the classes of the Ukrainian language in the 5th -9th forms were stated.

Keywords: teen-age, pupils, general school, class, Ukrainian language, morphemic, wordbuilding, knowledge, speech teaching.